

DEMNIȚATEA UMANĂ, LIBERTATEA VOINȚEI ȘI PROCESUL CONȘTIINȚEI ÎN REPERE DIN SCRIERI PATRISTICE DINTRE SECOLELE AL II-LEA ȘI AL V-LEA

Ps. drd. Laurențiu Gabriel NISTOR

Facultatea de Teologie Romano-Catolică, Universitatea din București;

Director al Centrului de Studii Creștine Răsăritene,

Universitatea Adventus din Cernica

laurentiu.nistor@uadventus.ro

Abstract: Human Dignity, Freedom of Will and the Conscience Process Anchored in Church Fathers' Writings From Second to the Fifth Century

In the tradition of the Church Fathers human dignity, moral freedom and a functional conscience remained stable anchors that created a context into which a practical understanding of salvation for the human being. The following article summarizes, reinterprets and opens further perspectives that build on the Kendall Soulen's and Linda Woodheads' research published in introductory chapter of *God and Human Dignity*, attempting to open outlooks for future research.

Keywords: church fathers, Origen, Gregory Thaumaturgos, Cyprian, Lactantius, Clement of Alexandria, Clement of Rome, Chrysostome, Augustine, Human dignity, Conscience, Moral freedom, Soteriology, early church

Introducere. Demnitatea umană, ancore în gândirea patristică

Conceptul demnității umane se confruntă cu provocări noi și se ridică întrebări dacă conceptul însuși poate servi ca reper semnificativ pentru acțiunea și gândirea umane.¹ Deși în perioada de după cel de-al Doilea

1 R. Kendall Soulen, Linda Woodhead, "Contextualizing Human Dignity," in *God and Human Dignity*, ed. R. K. Soulen and Linda. Woodhead (Grand Rapids, Mich., Cambridge: Eerdmans Publishing Company, 2006).

Război Mondial, demnitatea umană și drepturile omului au funcționat ca linii directoare pentru a evalua și eleva calitatea acțiunilor cu efect asupra ființei umane în aproape toate aspectele – cu tradiție în dreptului și relațiilor internaționale, prin extensie în domeniile juridic, religios, social, economic, medical, și apoi mult mai aplicat în domenii ca biologie, etică și informatică, conceptul a suferit recent o devaluare constantă și progresivă de-a lungul secolului al XX-lea.

Expansiunea discursului despre demnitate umană ca fundament pentru alte narațiuni a diluat din impactul invocării acesteia,² până aproape de punctul devaluării termenului sau unei hermeneutici suspicioase bazate pe discursurile tradiționale antagonice anterioare dintre comunitățile și tradițiile creștine, cât și dintre diferitele școli și curente de gândire seculare care au apropiat conceptul demnității umane în discursul propriei agende.³ În acest context considerăm semnificativă selecția și recuperarea unor puncte de reper care au ghidat gândirea antropologică creștină în perioada timpurie, într-o perioadă a pluralismului filosofic și religioase către care societatea contemporană postmodernă tinde.

Metodologic, următoarea selecție de repere patristice va condensa o sondare tradiției bisericești realizată de către Kendall R. Soulen și al Lindei Woodhead în ce privește demnitatea umană capitoul introductiv din *God and Human Dignity*⁴ și apoi o va încerca reinterpretarea confluenței conceptuale în privința demnității, libertății morale (și conștiinței individuale) cu intenția ca această mapare a acestor repere să poată constitui un studiu de fundamentare a unor cercetări viitoare mai ample.

Demnitatea umană la părinții bisericii

Pentru creștini, demnitatea umană a pendulat între demnitatea implicată, așezată în om prin actul creației și demnitatea dată de actul răscum-părării, fără ca una să o excludă pe cealaltă, ci mai degrabă păstrându-le pe ambele ca doi poli ai unei elipse.

2 „Astăzi, conceptul de demnitate umană a devenit atât de prezent încât este pe punctul de a deveni clișeu - un atu moral uzat de utilizare excesivă, un principiu general epuizat de invocarea constantă.” John Witte Jr., “Between Sanctity and Depravity: Human Dignity in Protestant Perspective”, în *In Defense of Human Dignity*, ed. Robert P. Kraynak and Glenn Tinder (Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 2003), pp. 119-38, at p. 121. In *God and human dignity* / edited by R. Kendall Soulen and Linda Woodhead.

3 R. Kendall Soulen, Linda Woodhead, “Contextualizing Human Dignity”, în *God and human dignity*, Cambridge, Eerdmans Publishing Company, 2006, p. 2.

4 Ibid. p.1-23.

În gândirea biblică, ființa umană este modelată să reflecte autoritatea supremă în univers, a Dumnezeuului Creator. Această idee, preluată în creștinism de timpuriu este înțeleasă ca aplicându-se universal și fundamental tuturor ființelor umane. Această viziune este ferm coagulată și constant păstrată în gândirea patristică.

Lactanțiu afirmă că omul este o creatură sacră, uciderea acestui fiind prohibită în orice condiții – fie prin crima, război, sau abandon după naștere.⁵ Teofil din Antiohia observă că Geneza 1:26 sugerează că descrierea creației omului, „după chipul și asemănarea cu Dumnezeu”, cât și stăpânirea asupra lumii terestre indică o afirmare a demnității ființei umane.⁶

Clement din Alexandria vede demnitatea umană recuperată gradat prin creșterea în școala lui Hristos – în *Paedagogus* vorbește detaliat despre viața ucenicului lui Hristos, care pregătit de El caracterul să moral devine atrăgător, iar demnitatea sa devine vizibilă în orice acțiune ar întreprinde, oricât de trivială.⁷ Această demnitate este dezvoltată de cei care își folosesc în mod activ voința și dragostea, iar aceasta le crește valoarea morală.⁸ Augustin, mai subtil, dar nu mai puțin grandios, surprinde locus-ul imprimării chipului divin în om – sufletul uman. Ulterior nuanțează această afirmație subliniind că chipul divin se reflectă în aspectul rațional și intelectual al sufletului, iar integritatea chipului divin este menținută printr-o legătură de comuniune vie, participativă a omului cu Dumnezeu, în suflet, care este prin excelență spațiul revelației și întâlnirii individului cu Dumnezeu.⁹

5 Lactanțiu, *Institutele divine*, cartea a VI-a, Despre Închinarea Adevărată, cap. 20, în Alexander Roberts, *Fathers of the Third and Fourth Centuries: Lactantius, Venantius, Asterius, Victorinus, Dionysius, Apostolic Teaching and Constitutions, Homily, and Liturgies*, with the assistance of James Donaldson, and A. C. Coxe, The Ante-Nicene Fathers vol. 7 (Buffalo, NY: Christian Literature Company, 1886), p. 187.

6 Theophilus of Antioch, *Către Autolycus*, cartea a II-a, cap.18, în Alexander Roberts, ed., *Fathers of the Second Century: Hermas, Tatian, Athenagoras, Theophilus, and Clement of Alexandria (Entire)*, The Ante-Nicene Fathers vol. 2 (Buffalo, NY: Christian Literature Company, 1885) Jaes Donaldson and A. Cleveland Coxe, p. 101.

7 Clement of Alexandria, *Paedagogos*, cartea I, cap. 12, în Roberts, *Fathers of the Second Century: Hermas, Tatian, Athenagoras, Theophilus, and Clement of Alexandria (Entire)*, pp. 234-235.

8 Augustin de Hipona, *Cetatea lui Dumnezeu* 11:16 în Philip Schaff, ed., *St. Augustin's City of God and Christian Doctrine*, 1st ed., A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church vol. 2 (Buffalo, NY: Christian Literature Company, 1887), p. 214.

9 Augustin de Hipona, *Despre trinitate* în Philip Schaff, ed., *St. Augustin: On the Holy Trinity, Doctrinal Treatises, Moral Treatises*, A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church vol. 3 (Buffalo, NY: Christian Literature Company, 1887), p. 161.

Pentru Ioan Hrisostom semnul cel mai mare al demnității umane este cel al adopției în familia lui Dumnezeu, care prin extensie devine demnitatea colectivă a membrilor bisericii, care aparține împărăției cerești și asemenea demnității comunității angelice, depășește *de iure* demnitățile și distincțiile seculare. Hrisostom lamentează totuși că *de facto* colectivitatea bisericii mai degrabă tinde și prea adese eșuează spre această perspectivă spirituală ideală în loc să o experimenteze.¹⁰

Un incident special al recuperării demnității umane, în viziunea lui Pseudo-Grigore Taumaturgul este Întruparea Mântuitorului, care prin harul dăruit Mariei indică prin extensie favorul făcut întregii rase umane care reprimește demnitatea prezenței divine,¹¹ iar pentru Origen demnitatea naturii umane este înnobilită de faptul că Fiului lui Dumnezeu și-a asumat-o.¹² De asemenea, în gândirea creștină timpurie, demnitatea umană are o dimensiune proleptică, cu o teleologie spre Împărăția lui Dumnezeu. Origen vedea demnitatea omului dată prin creație ca un potențial pentru desăvârșire, pe care omul, prin reflectarea constantă a caracterului divin, prin păstrarea chipului conferit prin creație, avea să fie consumată la final.¹³

Clement afirmă că această demnitate a ucenicilor lui Hristos este înrădăcinată în demnitatea lui Dumnezeu, întrucât valoarea celor create este dată de cel care creează, a celui sfințit de cel care sfințește, iar Dumnezeu este absolutul sfințenie.

Având în vedere aspectele acestea și altele similare care apar în gândirea patristică putem evidenția câteva dintre cele proeminente:

Demnitatea umană este conferită de Dumnezeu, iar aceasta se menține în primul rând printr-o legătură activă a omului cu Creatorul Său, apoi în consecință aceasta legătură are pentru om efect salvific, răscumpărător și sfințitor, recuperând din asemănarea pierdută prin cădere transformându-i caracterul după caracterul Fiului lui Dumnezeu.

10 "Homilies of St. John Chrysostom, Archbishop of Constantinople, on the Acts of the Apostles John Chrysostom," in *Saint Chrysostom: Homilies on the Acts of the Apostles and the Epistle to the Romans*, vol. 11, ed. Philip Schaff, A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church vol. 11 (New York: Christian Literature Company, 1889), p. 53-54.

11 Grigore Taumaturgul în "The Second Homily on the Annunciation to the Holy Virgin Mary Pseudo-Gregory Thaumaturgus," 6, p. 61.

12 Origen, *Despre principii*, în "The Octavius of Minucius Felix Minucius Felix," in *Fathers of the Third Century: Tertullian, Part Fourth; Minucius Felix; Commodian; Origen, Parts First and Second*, vol. 4, ed. Alexander Roberts, James Donaldson and A. C. Coxe (Buffalo, NY: Christian Literature Company, 1885), p. 282.

13 Ibid., 245.

Această legătură se întreține prin intermediul facultăților umane superioare, după cum observă Augustin (chipul divin se găsește în dimensiunea intelectuală și rațională a sufletului) și Hrisostom (natura rațională indică demnitatea umană), însă acestea sunt văzute tot ca dar din partea lui Dumnezeu.¹⁴

Originea divină a demnității umane previne fundamentarea ei exclusiv și prioritar în sfera social-culturală. Criteriile acesteia vor rămâne cele indicate de creație și răscumpărare în Hristos – replicarea caracterului său văzându-se nu intrinsec în ucenicul său, ci în dragostea exprimată prin grija și slujirea semenului pentru salvarea acestuia. Aceasta ne conduce spre cea de-a doua dimensiune a gândirii patristice în legătură cu demnitatea umană: diminuarea sinelui în favoarea slujirii semenilor, asemeni modelului kenotic al lui Hristos. Minucius Felix afirmă că toți oamenii sunt născuți la fel... fără deosebire de vârstă, sex sau demnitate,¹⁵ iar Hrisostom afirmă creștinii nu trebuie să procedeze discriminând între oameni pe baza unei valori umane definite social, dar separat de Hristos, asemeni ucenicilor care au respins copiii veniți la Isus (Matei 19:14).¹⁶ Acest model relevă gloria lui Dumnezeu în umilița slujirii Fiului, redefinește scara valorilor sociale conform Împărăției Cerurilor, afirmând prioritatea slujirii față de cea a meritelor seculare.

Libertatea: componentă elementară a demnității și a acceptării răscumpărării

Mesaajul cristic a fost și rămâne unul al eliberării spirituale (Luca 4:18; Ioan 8:32), iar tema eliberării de sclavia păcatului este consistentă în scrierile biblice pauline (Romani 6:18,22; 8:21; 2 Corinteni 3:17; Efeseni 3:12; Galateni 2:4).

14 Ioan Hrisostom, *Omilii* în "Homilies of St. John Chrysostom, Archbishop of Constantinople, on the Epistle of St. Paul the Apostle to the Philippians John Chrysostom," in *Saint Chrysostom: Homilies on Galatians, Ephesians, Philippians, Colossians, Thessalonians, Timothy, Titus, and Philemon*, vol. 13, ed. Philip Schaff (New York: Christian Literature Company, 1889), p. 213.

15 "The Octavius of Minucius Felix Minucius Felix," vol. 4, p. 181.

16 Ioan Hrisostom, *Omilii* în "Homilies of St. John Chrysostom, Archbishop of Constantinople on the Gospel According to St. Matthew John Chrysostom," in *Saint Chrysostom: Homilies on the Gospel of Saint Matthew*, vol. 10, ed. Philip Schaff (New York: Christian Literature Company, 1888), p. 385

Părinții bisericii au considerat că această componentă reprezintă un aspect esențial al felului în care se exersează eliberarea pe care o oferă Hristos de constrângerile morale imperfecte ale acestei lumi, iar eșecul de a folosi libertatea dată de Hristos în învingerea sau depășirea răului moral implică culpabilitate în fața standardelor divine, după cum afirmă Clement din Roma.¹⁷ Mai târziu Clement din Alexandria oferă un ecou similar afirmând că opțiunea de a primi sau refuza binele pregătit aparține în totalitate individului, iar absența alegerii ar duce la disculparea individului.¹⁸

Irineu la rândul său, în secolul al doilea, afirmă că indivizii nu se pot scuza pentru faptele lor pe natura lor deficitară, ci fiecare este responsabil pentru acțiunea lui, întrucât natura umană are universală alegerea între bine și rău:

Dar dacă unii ar fi fost făcuți de la natură răi, și alții buni, aceștia din urmă nu ar merita laude pentru că au fost buni, pentru că ei așa au fost creați; nici ceilalți nu ar fi de condamnat pentru că așa au fost ei făcuți [la origine]. Dar din moment ce toți oamenii sunt de aceeași natură, capabili atât să fie statornici și să facă ceea ce este bun; și, pe de altă parte, având, de asemenea, puterea de a lepăda [răul] de la ei și să nu îl facă.¹⁹

În secolul 3, Ciprian afirmă că „libertatea de a crede sau de a nu crede stă în libera alegere” și citează Deuteronom 30:15 afirmând opțiunea pe care Dumnezeu o prezintă omului între bine și rău, între viață și moarte,²⁰ iar mai târziu Archelaus, în secolul 4 afirma explicit că libertatea individului, iar opțiunea de a face binele este un dar divin:

Pentru toate creaturile pe care le-a făcut Dumnezeu, el a făcut foarte bune; și el a dat la fiecare individ simțului de voinței libere, standard în conformitate cu care de asemenea, el a instituit

17 Clement of Rome, *Recognitions* 111. 23, V. 8, IX. 30 in ARTICLE LXVI. HISTORY OF THE DOCTRINE OF ORIGINAL SIN, în *The Oberlin Quarterly Review*, Volumul 3, Oberlin College, 1848, p. 352.

18 Clement din Alexandria, *Stromata*, 1.18, <http://www.earlychristianwritings.com/text/clement-stromata-book1.html>, accesat pe 23.09.2019.

19 Irineu, *Contra Ereziilor*, Cartea a IV-a, 37.2 în “Irenæus against Heresies Irenæus of Lyons,” 1, p. 519.

20 Ciprian, *Tratele lui Ciprian*, Tratatul XII, Cartea a III-a, Mărturia 52, în Cyprian of Carthage în A Alexander Roberts, ed., *Fathers of the Third Century: Hippolytus, Cyprian, Novatian, Appendix*, The Ante-Nicene Fathers vol. 5 (Buffalo, NY: Christian Literature Company, 1886) James Donaldson and A. Cleveland Coxe, p. 547.

legea judecății. A păcătui este în natura noastră, dar a nu păcătui este darul lui Dumnezeu, de vreme ce voința noastră constă în a alege fie în a păcătui sau a nu păcătui.²¹

Iar Vasile cel Mare, în aceeași perioadă, argumentând împotriva ideii că Dumnezeu este autorul răului subliniază că perfecțiunea creației omului constă în faptul că omul a fost creat cu capacitatea de a alege între bine și rău. Aproximarea de Dumnezeu garantează binele natural al condiției sale, iar depărtarea de Dumnezeu însemna răul:

Sufletul a devenit rău când a deviat de la starea sa naturală. Care era binele său special? Aproximarea de Dumnezeu și uniunea cu El în iubire. Când a abandonat acea iubire, a devenit viciat... Pe scurt, de ce a fost receptiv la rău? Pentru că a fost înzestrat cu voință liberă care e în special proprie naturii dotate cu rațiune. Astfel sufletul este eliberat de orice constrângere și primește o viață de la Creator la discreția sa; iar aceasta pentru că a fost făcut după chipul lui Dumnezeu și înțelege binele și cunoaște bucuriile sale și are posibilitatea și puterea de a menține viața naturală prin a continua contemplarea binelui și să se bucure de o viață spirituală. Dar are de asemenea posibilitatea ca uneori să abandoneze binele.

Exercițiul conștiinței sau acțiunea voinței

Aceste repere prefațează general libertatea interioară care este contextul în care individul își verifică opțiunile în lumina unui standard, pe care astăzi îl numim conștiință.

Acest exercițiu al verificării față standardul legii divine, este descris de Pavel în Romani 2:14,15. Vorbind despre procesul interior al sufletului individual Origen descrie acțiunea conștiinței ca fiind gândul care conduce sufletul pe calea dreaptă, asemeni pedagogului a cărei menire era de a se asigura că elevul nu se abătea din drum și ajungea acasă.²²

21 Archelaus, *The Acts of the Disputation with the Heresiarch Manes*, în Gregorius et al., *Gregory Thaumaturgus, Dionysius the Great, Julius Africanus, Anatolius and Minor Writers, Methodius, Arnobius*, 2. pr; Repr. ed. of the American Ed. ..., orig. publ. in the United States by the Christian Literature Publ. Comp., 1885, Ante-Nicene fathers Fathers of the third century the writings of the fathers down to A.D. 325 / ed. by Alexander Roberts & James Donaldson. Rev. and chronologically arranged, with brief prefaces and occasional notes by A. Cleveland Cox; 6 (Peabody, Mass.: Hendrickson, 1999) p.204.

22 Origen, Comentariu la Romani 1:320 în Thomas C. Oden, *Ancient Christian Commentary on Scripture. New Testament* (Abingdon, Oxon, New York: Routledge, 2013).

Mai târziu, fundamentarea mai elaborată în gândirea creștină individuală a procesului conștiinței avea să revină lui Augustin, prin intermediul lucidelor sale reflecții din *Confesiuni*: își amintește de banalul furt de pere, dar făcut doar de excitarea produsă de făptuirea răului, act condamnat și de „legea înscrisă în inimile oamenilor.”²³ Confruntarea cu acest standard avea să se repete, ar auto-critica mărturisită a lui Augustin a rămas un reper pentru preocuparea față de respectarea reperului legii interioare (ce avea să fie numită mai târziu *lege naturală*) respectiv ascultarea de arbitru conștiinței și violarea recomandărilor acestuia – ceea ce ulterior avea să se numească *proces de conștiință*. Un exemplu este procesul intentat de conștiința sa, în cartea VIII-a, cap. 7.18 unde relatează mustrea pe care o resimte în fața amânării continuate de a lua o decizie pentru mântuire, decizie pe care conștiința i-o prezintă ca fiind alegerea bună, pe care el, din comoditate și confort o amânase:

Îmi imaginam în sinea mea că motivul pentru care amânam de pe o zi pe alta hotărârea de a disprețui ambițiile lumești și de a te urma numai pe tine se găsea în faptul că nu îmi apărea în față un scop clar și sigur spre care să-mi îndrept pașii. Dar a venit și ziua în care m-am aflat gol înaintea mea, în timp ce conștiința mă mustra: „Unde ești tu, limbă a mea, tu care spuneai că numai nesiguranța cu privire la adevăr te împiedică să arunci povara deșertăciunii? ...În timp ce Ponticianus vorbea, eu eram ros înlăuntrul meu de astfel de gânduri și răvășit cu violență de o rușine groaznică... Cât mi-am biciuit sufletul cu vergile argumentelor, îmboldindu-l să mă urmeze în strădania mea de a mă îndrepta spre Tine!”²⁴

Biserica creștină, spațiu al recuperării demnității umane

Analizând cele două dimensiuni ale demnității umane în creștinism, Soulen și Woodhead văd o a treia temă dezvoltată ulterior în gândirea creștină: construcția, consolidarea și promovarea unei comuniuni a celor care trăiesc din perspectiva creației și a realității răscumpărării – biserica. Aceasta funcționând ca un context public în care dimensiunile anterior menționate ale demnității umane datorite de Dumnezeu să

23 Aurelius Augustinus, *Confesiuni ediție bilingvă*, with the assistance of Munteanu, Eugen (trd.) (București: Nemira, 2000). p. 272

24 Vezi Augustin, *Confesiuni*, cartea a VIII-a, cap 7:18, Augustinus, *Confesiuni ediție bilingvă* pp. 383, 384

fie percepute și exersate (*Cetatea lui Dumnezeu* a lui Augustin rămâne cel mai remarcabil efort al patristicii de articulare a acestui concept).^{25, 26}

Astfel, de-a lungul istoriei gândirii creștine, biserica a constituit contextul²⁷ în care dimensiunile acestei demnități conferite divin să fie articulate și aplicate în raport cu provocările definirii demnității umane după alte criterii cele descoperite de Dumnezeu prin revelație și răscumpărare. În fața unor eșecuri majore recunoașterii acestei demnități definită secular (sclavia, exploatarea de clasă, războaiele/genocidele determinate religios, teritorial, etnic, ideologic, discriminarea pe bază de sex, rasă, etnie, origine, vârstă, regimurile coloniale, totalitare etc.) și a atrocităților acestora, uneori mai prompt, alteori prea tardiv, reperatele demnității umane revelate divin au fost aduse corectiv în atenția lumii de către cei care le-au păstrat prioritar.

În gândirea patristică demnitatea umană rămâne robust ancorată în libertatea voinței de a alege între bine și rău, iar în forul interior, aceasta se manifestă prin exercițiul conștiinței care raportează consecințele alegerii individuale între cei doi poli, al binelui și al răului. Deși discursul Părinților Bisericii se adresa unui context cosmopolit și pluralist, întrucât având veșnicia ca miză a relației mântuitoare cu Dumnezeu, realitățile fundamentale ale mântuirii – restaurarea legăturii cu divinitatea și a chipului divin în om printr-o relație directă prin credință cu Isus Hristos Mântuitorul – nu au fost diluate, iar creștinismul a putut constitui, prin liderii săi spirituali, un reper care a ridicat moral lumea. Având bazele bine consolidate în primele secole, creștinismul a putut să mențină un standard ridicat înălțând ființa umană. Datorită acestei fermități patristice, inconsecvențele ulterioare au putut fi recuperate de cei care au verificat bazele credinței creștine și au putut recupera accesul la opțiunea divină a mântuirii prin promovarea libertății conștiinței individului, întrucât ca acceptarea mântuirii să fie posibilă libertatea este necesară.

25 Augustin, *Cetatea lui Dumnezeu*, XIX, 17 în Schaff, *St. Augustin's City of God and Christian Doctrine*, p. 412.

26 R. Kendall Soulen, Linda Woodhead. "Contextualizing Human Dignity," în *God and Human Dignity*. Edited by R. K. Soulen and Linda. Woodhead, 1–24. Grand Rapids, Mich., Cambridge: Eerdmans Publishing Company, 2006.p. 9.

27 Ibid. p.7.

Bibliografie selectivă

- ✦ Augustinus, Aurelius. *Confesiuni ediție bilingvă*. With the assistance of Munteanu, Eugen (trd.). București: Nemira, 2000.
- ✦ Gregorius, Dionysius, Sextus Iulius Africanus, Anatolius, Methodius, Arnobius, Alexander Roberts, James Donaldson, and A. C. Coxe. *Gregory Thaumaturgus, Dionysius the Great, Julius Africanus, Anatolius and Minor Writers, Methodius, Arnobius*. 2. pr; Repr. ed. of the American Ed. ..., orig. publ. in the United States by the Christian Literature Publ. Comp., 1885. Ante-Nicene fathers Fathers of the third century the writings of the fathers down to A.D. 325 / ed. by Alexander Roberts & James Donaldson. Rev. and chronologically arranged, with brief prefaces and occasional notes by A. Cleveland Coxe; 6. Peabody, Mass.: Hendrickson, 1999.
- ✦ “Homilies of St. John Chrysostom, Archbishop of Constantinople on the Gospel According to St. Matthew John Chrysostom.” In *Saint Chrysostom: Homilies on the Gospel of Saint Matthew*. Vol. 10. Edited by Philip Schaff, 385. New York: Christian Literature Company, 1888.
- ✦ “Homilies of St. John Chrysostom, Archbishop of Constantinople, on the Acts of the Apostles John Chrysostom.” In *Saint Chrysostom: Homilies on the Acts of the Apostles and the Epistle to the Romans*. Vol. 11. Edited by Philip Schaff, 54. A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church vol. 11. New York: Christian Literature Company, 1889.
- ✦ “Homilies of St. John Chrysostom, Archbishop of Constantinople, on the Epistle of St. Paul the Apostle to the Philippians John Chrysostom.” In *Saint Chrysostom: Homilies on Galatians, Ephesians, Philippians, Colossians, Thessalonians, Timothy, Titus, and Philemon*. Vol. 13. Edited by Philip Schaff, 213. New York: Christian Literature Company, 1889.
- ✦ “Irenæus Against Heresies Irenaeus of Lyons.” In *The Apostolic Fathers with Justin Martyr and Irenaeus*. Vol. 1. Edited by Alexander Roberts, James Donaldson and A. C. Coxe, 519. Buffalo, NY: Christian Literature Company, 1885.
- ✦ Oden, Thomas C. *Ancient Christian Commentary on Scripture. New Testament*. Abingdon, Oxon, New York: Routledge, 2013.
- ✦ R. Kendall Soulen, Linda Woodhead. “Contextualizing Human Dignity.” In *God and Human Dignity*. Edited by R. K. Soulen and Linda. Woodhead, 1–24. Grand Rapids, Mich., Cambridge: Eerdmans Publishing Company, 2006.
- ✦ Roberts, Alexander, ed. *Fathers of the Second Century: Hermas, Tatian, Athenagoras, Theophilus, and Clement of Alexandria (Entire)*. With

- the assistance of James Donaldson and A. C. Coxe. *The Ante-Nicene Fathers* vol. 2. Buffalo, NY: Christian Literature Company, 1885.
- ✦ ———. *Fathers of the Third and Fourth Centuries: Lactantius, Venantius, Asterius, Victorinus, Dionysius, Apostolic Teaching and Constitutions, Homily, and Liturgies*. With the assistance of James Donaldson and A. C. Coxe. *The Ante-Nicene Fathers* vol. 7. Buffalo, NY: Christian Literature Company, 1886.
 - ✦ ———, ed. *Fathers of the Third Century: Hippolytus, Cyprian, Novatian, Appendix*. With the assistance of James Donaldson and A. C. Coxe. *The Ante-Nicene Fathers* vol. 5. Buffalo, NY: Christian Literature Company, 1886.
 - ✦ Schaff, Philip, ed. *St. Augustin: On the Holy Trinity, Doctrinal Treatises, Moral Treatises*. A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church vol. 3. Buffalo, NY: Christian Literature Company, 1887.
 - ✦ ———, ed. *St. Augustin's City of God and Christian Doctrine*. 1st ed. A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church vol. 2. Buffalo, NY: Christian Literature Company, 1887.
 - ✦ "The Octavius of Minucius Felix Minucius Felix." In *Fathers of the Third Century: Tertullian, Part Fourth; Minucius Felix; Commodian; Origen, Parts First and Second*. Vol. 4. Edited by Alexander Roberts, James Donaldson and A. C. Coxe, 181. Buffalo, NY: Christian Literature Company, 1885.
 - ✦ "The Second Homily on the Annunciation to the Holy Virgin Mary Pseudo-Gregory Thaumaturgus." In *Fathers of the Third Century: Gregory Thaumaturgus, Dionysius the Great, Julius Africanus, Anatolius and Minor Writers, Methodius, Arnobius*. Vol. 6. Edited by Alexander Roberts, James Donaldson and A. C. Coxe, 61. Buffalo, NY: Christian Literature Company, 1886.